

پیشگفتار

کتاب حاضر در اصل سلسله دروسی است که نگارنده به مدت بیست و پنج سال در مقطع کارشناسی رشته باستان‌شناسی در دانشگاهها و مراکز آموزش عالی کشور از جمله دانشگاه تهران، زاهدان، زابل، اردبیل، اهر و مرکز آموزش عالی میراث فرهنگی کشور تدریس کرده است و اکنون حسب تکلیف بنابر پیشنهاد گروه باستان‌شناسی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) تدوین و تقدیم دانشجویان این رشته می‌شود. شایان ذکر است که در مباحث خطوط و کتیبه‌ها در کتاب حاضر سعی شده علاوه بر کتیبه‌های شناخته شده قبل، از کتیبه‌هایی که در سالهای پس از انقلاب کشف و منتشر شده است نیز برای آشنایی دانشجویان با کتیبه‌های تازه‌یاب و معرفی آنها استفاده شود. مطالب کتاب پس از پیشگفتار و مقدمه در پنج فصل تدوین شده است. بدیهی است هر فصل از کتاب بنابر ابتکار و سلیقه مدرس درس خطوط باستانی و علاقه و کشش کلاس می‌تواند با شرح و بسط بیشتری در کلاس مورد بحث و فحص قرار گیرد. برای مثال در فصل پیدایش خط بر مبنای اسطوره‌ها علاوه بر مطلب آمده در کتاب، مدرس مربوط می‌تواند از منابع دیگر، مثالهای بیشتری ارائه دهد یا درباره آغاز و مراحل دگرگونی خط از تصویر تا هجا و الفبا نمونه‌های اضافی دیگری را مطرح کند. یک دانشجوی باستان‌شناسی لازم است تعریفی از اصطلاح «کتیبه» بداند و مواد و اشیائی را که کتیبه‌ها به طور معمول روی آنها می‌آیند بشناسد و بداند که کتیبه‌ها ممکن است مستقل، مانند الواح و صخره‌نوشته‌ها یا وابسته به آثاری مثل آثار معماری یا اشیاء موزه‌ای و دیگر محوطه‌های تاریخی باشند. در فصل دوم کتاب به این موارد پرداخته شده است. نحوه نگاه نخستین به یک کتیبه و دانستن دوره‌های مختلف زبانهای باستانی برای آشنایی و یادگیری خط آنها برای دانشجوی باستان‌شناسی ضروری است. لازم است دانشجو بداند زبانهای دوره کهن، میانه و نو ایرانی کدام‌اند و تقسیم‌بندی جغرافیایی آنها چیست و چه نوع خطی داشته‌اند و کتیبه‌های آنها کدام‌اند. در فصول سوم و چهارم این مطالب آمده است. آموزش متون پهلوی کتابی، کتیبه‌ای و همه جداول الفبایی مربوطه، جداول اعداد و واژه‌نامه پهلوی در فصل پنجم و در انتهای کتاب نیز تصاویر ارائه شده است.

تدوین و چاپ کتاب حاضر بدون توصیه و تشویقهای صمیمانه و خیرخواهانه استاد ارجمند جناب آقای دکتر علی‌اکبر سرفراز مدیریت محترم گروه باستان‌شناسی «سمت» و پیگیریهای مجدانه جناب آقای تورج رهبر میسر واقع نمی‌گردید. وظیفه خود می‌دانم که صمیمانه از ایشان تشکر و سپاسگزاری نمایم. همکاری تایپ بخشهایی از کتاب را آقای احمد حاتمی از دانشجویان رشته باستان‌شناسی دانشگاه تهران انجام دادند و بازخوانی کتاب توسط سرکار خانم مژگان امیری پریان در «سمت» انجام پذیرفت که بدین‌وسیله از ایشان نیز تشکر و قدردانی می‌نمایم.

امیدوارم دانشجویان و دانش‌پژوهان مربوطه با مطالعه این کتاب ضمن آشنایی کلی با خطوط و زبانهای باستانی به نکات مفید و چالش‌برانگیز تازه‌ای نیز دست یابند.

مقدمه

ن، سوگند به قلم و آنچه می‌نویسند¹

بنا بر مدارک باستان‌شناسی چنانچه تاریخ و مدنیت با پدیده خط آغاز شده باشد پس به تعبیری همان‌طور که سیر تحول خط کتیبه‌ها هم نشان می‌دهد، خط باید موجد و پدیدآورنده، کتابت و در نهایت زبان مدنی انسان شده باشد. زبان محمل گویای تصورات و خاطرات ثبت و ضبط شده در ذهن آدمی است. تصورات، خاطرات و اندیشه‌های ذخیره شده در ذهن انسانهای نخستین چگونه بدون ثبت و ضبط می‌توانست ابتدا به ساکن به گوهر فکر و اندیشه مبدل شده و در قالب زبان تمدن‌ساز جاری شود. آواهای معنادار ابتدا به شکل نقش و نگار و تصاویر بر روی صخره‌ها و دیواره‌ها نقش بستند² و سپس با انتقال آنها به صورت نشانه‌های تصویری و خطی³ بر الواح گلی و کتیبه‌ها نقر و نوشته‌شده و نوشته‌ها با همان اصوات و آواها خوانده شدند و این‌چنین زبان انسان تمدن‌ساز آغاز و جاری شد. اگر گشت‌وگذار ساده‌ای در محدوده داخلی مرزهای کنونی ایران داشته باشیم به وفور در جای جای آن، در ارتفاعات بر روی صخره‌ها و تخته‌سنگها، در میان دره‌ها و درون غارها، و نیز موزه‌ها نه تنها تماشاگر کتیبه‌های صخره‌ای دوره‌های پیش از تاریخ ایران همچون کتیبه‌های عیلامی (تصویر 17 ص 122)، اکدی (تصاویر 14-16 ص 119-121)، اورارتو (تصاویر 18 و 19 ص 123)، آرامی (تصویر 20 ص 124) و آشوری (تصویر 21 ص 125) و کتیبه‌های تاریخی ایران چون کتیبه‌های هخامنشی (تصاویر 22-26 ص 126-129)، پارتی (تصاویر 27-33 ص 130-134)، ساسانی (تصاویر 34-49 ص 135-147) و دوره‌های مختلف اسلامی خواهیم بود (تصاویر 55-57 ص 152-153)، بلکه همواره بیش از آنها نقوش و تصاویر و نشانه‌های قابل اعتنایی از شکل‌های مسَبَّک⁴ انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی خواهیم دید، که بسیاری از آنها به نام نقوش و علائم و نمادهای پیش از تاریخ معروف‌اند. همه اینها در حیطه سعی و کوشش انسان برای ثبت و ضبط و انتقال پیام و مفاهیم ذهنی توانسته‌اند آغاز و مبدأ تاریخ 5 هزار سال مراحل تکوینی خط پس از نقش و نماد باشند. ما هر سه مرحله نقوش پیش از تاریخ⁵، نقوش به اصطلاح سرآغاز تاریخ⁶ تا شروع دوره‌های تاریخی خط را در گستره وسیع به صورتهای نقش، نماد و خط در سرزمین ایران بر روی اشیاء پیش از تاریخ و نیز همان‌طور که اشاره شد بر سینه صخره‌ها، درون غارها و گذرگاه دره‌ها به وفور در اختیار داریم (تصاویر 1-13 ص 114-118). توجه هنری و علمی در خصوص نقوش و تصاویر صخره‌ای با توجه به منابع پژوهشی صورت گرفته در جهان به قرن هجدهم می‌رسد. در ایران هم نخستین بحثها و اظهار نظرهای ارائه شده راجع به نقوش صخره‌ای پیش از تاریخ از زمانی است که به نقوش و تصاویر غارهای واقع در کوه‌دشت لرستان پرداخته شد (بورنی، 1348: 307-321). در جهان، گویا نخستین گزارشها درباره نقوش صخره‌ای در قاره افریقا و شبه قاره استرالیا مربوط به سالهای 1721 و 1776 است که به ترتیب اُسقف موزامبیک و یوهانس شوماخر نسخه‌برداری و معرفی کرده‌اند

1. سوره قلم، آیه 1.

2. petrography
3. pictography & linear
4. stylistic
5. prehistory

(فرهادی، 1377:30). در سالهای اخیر نیز در ایران منابعی که به نقوش پیش از تاریخ و پراکندگی آنها پرداخته‌اند، علاوه بر گزارشها و مقالات: «سنگ‌نگاره‌های هوراند» (رفیع‌فر، 1383:110-222)، «سنگ‌نگاره‌های کوه ارنان یزد» (شهزادی، 1376:133-142)، «نقوش حکاکی شده دره دیوین الوند» (صراف، 1376:310-304)، «معرفی نقوش پیش از تاریخ قوبوستان و مقایسه آن با نقشه‌های لرستان و سفالها» (ورجاوند، 1349:30-18)، «معرفی سنگ‌نگاره‌های رمه کوه نصرآباد تفت» (حصارنوی و شهزادی، 1379)، «قرائت کتیبه‌های پهلوی سنگ‌نگاره‌های رمه کوه» (بشاش، کنزق، 1383الف:87-90)، «سنگ‌نگاره‌های بلوچستان» (حیدری، 1382) و چند کتاب دیگر از جمله: سنگ‌نگاره لاک مزار بیرجند (لباف خانیکی و بشاش، 1373)، موزه‌هایی در باد (فرهادی، 1377)، سنگ‌نگاره‌های ایران (ناصری‌فرد، 1388)، قره‌داغ خاستگاه تمدن اولیه انسان (حافظ‌زاده، 1377) و در آخر سنگ‌نگاره‌های ارسباران (رفیع‌فر، 1384) می‌باشد.